

Леся Бондарук

*Кандидатка історичних наук,
співробітниця Українського інституту
національної пам'яті*

У статті розглядається історія побудови одного з найпотужніших виробничих об'єктів Російської Федерації, простежується роль політичних в'язнів у його побудові і функціонуванні, дається характеристика сучасної діяльності, ставиться питання про компенсацію за використання праці осіб, що були репресованими радянською тоталітарною системою.

Ключові слова: СРСР, ГУЛАГ, політичні в'язні, тоталітарний режим, репресії, Норильське повстання, компенсації, компанія «Норильський нікель».

Lesia Bondaruk

The Political Prisoners' Role in the Economic Growth of the Russian Federation (the Norilsk Nickel Facility Case)

The article considers the history of construction of one of the most powerful facilities of the Russian Federation, traces the role of political prisoners in its construction and performance, characterizes its modern operation and puts a question of compensation for the exploitation of the repressed by the Soviet totalitarian system people.

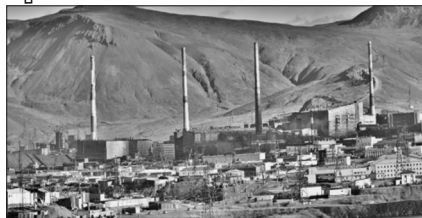
Key words: USSR, GULAG, political prisoners, totalitarian regime, repressions, Norilsk uprising, compensation, "Norilsk Nickel" Company.

РОЛЬ ПОЛІТВ'ЯЗНІВ У ЕКОНОМІЧНОМУ ЗРОСТАННІ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ НОРИЛЬСЬКОГО НІКЕЛЕВОГО КОМБІНАТУ)

В умовах державотворення дедалі більшого значення набуває вивчення тих сторінок її історії, які протягом тривалого часу в силу ідеологічних міркувань залишалися поза увагою дослідників. Йдеться, в першу чергу, про діяльність українського руху опору в радянських концтаборах у 40-х — першій половині 50-х рр. XX ст. Актуальність вивчення радянської репресивної системи визначається не лише потребами історичної науки. Для успішного здійснення в Україні судово-правової реформи слід критично осмислити і подолати той негативний вплив, який ГУЛАГ здійснив на формування правосвідомості українського суспільства, зокрема, уявлень про демократичні принципи, права і свободи людини. Саме ця обставина вимагає глибокого вивчення й аналізу боротьби українців у ГУЛАГу проти тоталітарного режиму. Ця тема також розкриває одну з важливих складових національно-визвольної боротьби проти тоталітарного режиму в СРСР — внесок політичних в'язнів у економічне зростання Радянського Союзу, а відтак і нинішньої Російської Федерації, яка вважається його спадкоємицею.

Важливою проблемою є вивчення участі політичних в'язнів у побудові Норильського комбінату, визначення частки їхнього внеску у цей промисловий об'єкт для визначення потреби і можливості компенсації політичним в'язням колишнього СРСР, спадкоємцем якого нині є Російська Федерація. Свого часу Німеччина відшкодувала збитки за використання праці оstarбайтерів, тож це питання актуальне й у даній проблемі.

Для вивчення окресленої теми статті важливе значення мало застосування таких методів: порівняльно-історичного (для розгляду та характеристики діяльності політичних в'язнів у концтаборах), емпіричного аналізу (в процесі накопичення та аналізу конкретних фактів з різних аспектів історії СРСР та економічної історії); аналітичного (покладений в основу аналізу конкретних історичних подій); систематизації (для логічної побудови викладу та впорядкування фактичного матеріалу); об'єктивності (для визначення внеску політичних в'язнів у побудову стратегічно важливих

«Норильськнікель» у червні 2016 р.

економічних та промислових об'єктів СРСР); статистичного (для визначення темпів побудови політичними в'язнями Норильського комбінату).

Історію побудови Норильського нікелевого комбінату, який був попередником ВАТ «Гірничо-металургійна компанія «Норильський нікель»», простежили у статті Л. Бородкин¹ і С. Ертц². Зокрема, С. Ертц детально вивчав роки становлення Норильського комбінату з 1935 по 1938 роки. Л. Бородкин дав поглиблений аналіз структури і стимулювання примусової праці в ГУЛАГу на прикладі Норильлагу за період 1930—1950-х років. Цікавим і ґрунтовним є дослідження використання праці політичних в'язнів на будівництві Норильського комбінату у дослідженні К. Борисенко³. Авторка охарактеризувала життя і діяльність ув'язнених норильського концтабору. Кілька статей про історію Норильського комбінату опублікувала також дослідниця Норильського повстання А. Макарова⁴. Проте у названих дослідженнях науковці не визначали окремою темою внесок політичних в'язнів у побудову Норильського комбінату, тим більше не ставили питання компенсації за насильну і жорстоку експлуатацію їхньої праці. А тему компенсації до сучасного промислового гіганта і Російської Федерації, як спадкоємиці СРСР, можуть піднімати Україна, Литва, Латвія, Естонія, Білорусь, народи Кавказу та інші держави, представники яких відбували ув'язнення у Норильлагу.

¹ Бородкин Л., Эртц С. Структура и стимулирование принудительного труда в ГУЛАГе: Норильлаг, конец 30 х — начало 50 х гг. / Л. Бородкин, С. Эртц // Экономическая история: Ежегодник. — М., 2004. — С. 177—233.

² Эртц С. Строительство Норильского комбината с 1935 по 1938 гг.: становление крупного объекта экономической системы ГУЛАГа / С. Эртц // Экономическая история: Ежегодник. — М., 2004. — С. 140—176.

³ Борисенко Е. Жизнь и деятельность заключённых Норильлага / Е. Борисенко [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.memorial.krsk.ru/Articles/2011Borisenko.htm>

⁴ Макарова, А. Использование архивов Красноярского края по истории Норильского комбината [Электронный ресурс]. / А. Б. Макарова — Режим доступа: <http://www.memorial.krsk.ru/Articles/1995Makarova.htm>

Більше того, політв'язні російської національності також мають право і потребу у виплаті компенсацій за втрачені роки молодості, здоров'я і життєві перспективи.

Відкрите акціонерне товариство «Гірничо-металургійна компанія “Норильський нікель”» є спадкоємцем Норильського нікелевого комбінату, який був побудований у Норильську, як і саме місто, силами політичних в'язнів ГУЛАГу. Проте сьогодні чомусь намагаються забути історію побудови — у центрі міста в музеї історії Норильського промислового регіону про справжніх будівників промислового гіганта не загадано ні слова⁵.

ВАТ «Гірничо-металургійна компанія “Норильський нікель”» — один із найбільших у світі виробників кольорових металів. На його частку припадає 22 % світового виробництва нікеля, 9 % платини, 38 % паладія і 3 % міді. Компанія також виробляє золото, срібло, іридій, осмій, селен, рутеній і телур. Виробничі підрозділи компанії групи ГМК «Норильський нікель» розташовані в Росії у Норильському промисловому районі і на Кольському півострові, а також у Фінляндії, Австралії, Ботсвані та ЮАР. Власна глобальна мережа представництв та офісів збуту «Норильського нікеля» діє в Росії, Великобританії, Китаї, США і Швейцарії⁶.

Заполярний філіал ВАТ «Гірничо-металургійна компанія “Норильський нікель”» є містоутворюючим підприємством. На його виробництві сьогодні зайнято понад 50 % населення Норильська⁷.

За перше півріччя 2016 р. чистий прибуток компанії «Норнікель» становить 1304 млн дол. США (33,9 %), а всього за цей рік виручка 3843 млн дол. США⁸. Стратегія її розвитку до 2025 р. передбачає агресивний технологічний розвиток, у який заплановано інвестувати 34 млрд дол.⁹ Чистий прибуток ГМК «Норильський нікель» —

⁵ Бунимович Е. В крайних обстоятельствах / Е. Бунимович // Новая газета. — 2006. — № 88. — 20 ноября.

⁶ «Норильский никель» заработал 23 млрд. руб в начале 2012 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://top.rbc.ru/economics/02/05/2012/649035.shtml>

⁷ Экономика. Официальный сайт города Норильск. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.norilsk-city.ru/about/economics/index.shtml>

⁸ Ключевые финансовые показатели — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nornik.ru/investoram/osnovnyie-pokazateli/interaktivnaya-baza-dannyh>

⁹ «Норильский никель» заработал 23 млрд. руб в начале 2012 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://top.rbc.ru/economics/02/05/2012/649035.shtml>

СОВЕТСКИЙ СОЦИАЛИЗМ Республика Народный Комиссариат Внутренних дел	СОВ. СЕКРЕТНО Лит. <u>Л</u> №. № _____ от _____ 193 г. получено _____ 193 г. №. № _____ от _____ 193 г. При ответе сослаться на №, число и дату
Главное Управление Исправительно-трудовых лагерей, распределения и местами заключения	УНКВД г. Красноярск Начальнику Норильского Лагера НКВД г. Матвееву.
П.С.О. 21 июня 1935 г. № 680936 Москва, Кирово, дом 3 Телекоммутатор НКВД	
При сем препровождается копия постановления СНК СССР от 23 июня с.г. за № 1275-198 сс - о строительстве Норильского Никкелевого Комбината.	
Приложение: 1 копия. ЗАМ. НАЧ. ГУЛАГ НКВД /РАПОПОРТ/	

*Документ про заснування
комбінату в Норильську, 1935 р.*

за МСБО у 2011 р. становить 3 млрд 626 млн дол., що на 17 % перевищує показник 2010 р. компанії по МСБО у 2011 р. досягли 14 млрд 122 млн. дол. Чистий прибуток ГМК «Норильський нікель» за РСБУ у 2011 р. був зафіксований на рівні 112 млрд 186 млн. 564 тис. руб., надходження за РСБУ складають 308 млрд 792 млн 625 руб. Акції «Норнікеля» торгуються на Московській біржі, ADR «Норнікеля» (на одну акцію припадає 10 ADR) торгуються на позабіржовому ринку США, в системі електронних торгів позабіржових секцій Лондонської і Берлінської фондових бірж¹⁰.

Про умови життя і праці під час побудови Норильського нікелевого комбінату збереглося чимало свідчень українських політичних в'язнів. За свідченням політв'язня І. Кривуцького, у Норильську було шість зон із політв'язнями, де українці переважали — від 60 до 80 %. Зона № 1 — рудник «Медвежка»; № 2 — Каеркан, вугільні шахти; № 3 — каторжанська зона, ув'язнені якої працювали на хлорно-кобальтовому заводі № 25; № 4 — спецрежимна зона, створена 1948 р., в'язні якої працювали на будові міста («Горстрой») і мідного заводу; № 5 — в'язні працювали на деревообробному комбінаті (ДОК), цегельному заводі, пізніше на «Горстрої»; № 6 — жіноча зона, складалася із близько 500 каторжанок і біля 4000 жінок, засуджених за побутові злочини¹¹.

Будівництво нікелевого комбінату було започатковано у 1935 р. рішенням засідання Політбюро. Ідея створення була запропонована Й. Сталіним і втілена і постанові СНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 20 березня і постанові СНК СРСР від 23 червня 1935 р. «Про

¹⁰ ГМК «Норильський нікель» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.rbc.ru/companies/nornickel.shtml>

¹¹ Кривуцький Іван. Спогади, 18 жовтня 2002 р. Оригінал, автограф (з приватного архіву Л. Бондарук).

будівництво нікелевого комбінату»¹². Для виконання народний комісар внутрішніх справ М. Ягода організував виправно-трудоий концтабір, поклавши на нього мету побудови комбінату й освоєння району розташування комбінату і його підприємств.

Історія норильських концтаборів нерозривно пов'язана з історією комбінату і розвитком всього Норильського району. Умовно її можна поділити на три основні періоди: 1) 1935—1938 рр.; 2) 1939—1941 рр.; 3) 1942—1956 рр. Головне управління табірної групи числилося у ГУЛАГу під № 384 і було в Норильську. Норильському управлінню таборів підпорядкувалися всі промислові підприємства Таймирського округу. Всього в районі Норильська було близько 35—40 таборів. Загальна кількість ув'язнених лише в районі міста Норильськ складала не менше 50 тис. осіб¹³.

Уже в перші роки будівництва через важкі умови праці у надзвичайно несприятливому північному кліматі почала зростати смертність політ'язнів, залучених на будівництво нікелевого комбінату. У 1939 р. зафіксовано 402 смерті в'язнів. Саме цього року було введено постанову ЦК ВКП (б) і СНК СРСР від 7 квітня 1939 р. «Про форсування будівництва Норильського комбінату», тож проектна потужність була збільшена в чотири рази. В експлуатацію було введено крупні вугільні шахти й рудники, малий коксовий завод, розпочато будівництво збагачувальної фабрики.

У роки війни ситуація з будівництвом комбінату перебувала на рівні катастрофи: різко скорочувалися норми харчування й забезпечення одягом, в'язні вмирали з голоду, втікали, хворіли, проте тоталітарна система нарощувала обсяги табірної виробництва — кількість ув'язнених збільшувалася й будівництво не припинялося. Кількість в'язнів і каторжників у 1946 р. порівняно з 1945 р. зросла на 6139 осіб¹⁴.

¹² Приказ НКВД № 00239 «Об организации строительства Норильского никелевого комбината» 25 июня 1935 г. // История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920 х—первая половина 1950 х годов: Собрание документов. В 7 т. — Т. 2. Карательная система: структура и кадры. — М., 2004. — С. 119.

¹³ Яковлев Б. Концентрационные лагеря СССР / Ин-т по изучению истории и культуры СССР (Мюнхен) / Б. А. Яковлев. — Мюнхен, 1955. — С. 152—153.

¹⁴ Докладная записка о состоянии Норильского Исправительно-Трудового лагеря МВД СССР за 1946 год [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.memorial.krsk.ru/LAGER/Norillag/470101.htm>

Будівництво Нікелевого комбінату в'язнями. На задньому плані видно бараки.

в Караганді, робота політв'язнів не оплачувалася до 1952 р. Залків робочих днів не було, заборонялося отримання посилок, листів, грошових переказів від рідних. У 1953 р. в Норильську каторжною було лише зона № 3¹⁵.

Із серпня 1948 р. в норильські концтабори переводили засуджених за статтями 58—1а, 58—16, 58—10, 58—11 та іншими пунктам статті 58, частіше за все учасників національно-визвольних рухів із України, Білорусі, республік Балтії, а також і зарубіжних громадян — із Франції, Чехословаччини, Польщі, Югославії, часто німецьких остарбайтерів, що втекли із нацистських концтаборів і потрапили до радянських партизанів, емігрантів із радянської Росії у післяреволюційний період, підданих інших держав. Багато було засуджених із депортованих народів — чеченців, греків, кримських татар, німців Поволжя та інших¹⁶.

Тривалість робочого дня політичних в'язнів складала 10—12 годин, а кількість робочих днів на рік, перевищувала 300 (у воєнний час 350). До 1949 р. половина ув'язнених працювали на капітальному будівництві комбінату. Серед в'язнів активно використовували також працю жінок і неповнолітніх дітей. Жінки працювали на будівництві міста, виробництві цегли, добуванні глини, копали котловани, колектори, розвантажували вагони. Застосування праці

¹⁵ ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1917—1960. / Под ред. Акад. А. Н. Яковлева; сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. — М.: МФД, 2000. — С. 674.

¹⁶ Макарова А. Б. Норильское восстание / А. Б. Макарова // Воля. — 1993. — № 1. — С. 70—71.

дітей було відоме на будівництві комбінату ще в 1936 р. Тоді було вирішено використовувати працю неповнолітніх віком з 14 до 16 років 4 години на добу з 50 % нормуванням, молоді віком від 16 до 17 років встановлювали 6-годинний робочий день із застосуванням 80 % від норми повноцінного робітника. Решту часу неповнолітні мали використовувати для занять і культурно-виховної роботи. Лише у 1954 р. як один із наслідків повстання політв'язнів Норильська улітку 1953 р. вийшов указ про амністію тих, хто був заарештований неповнолітнім¹⁷.

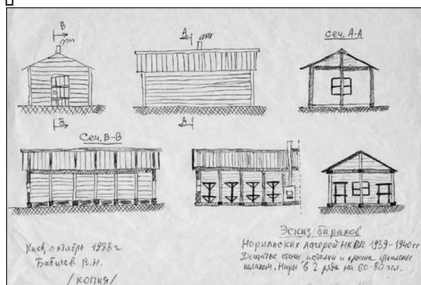
Ситуація в житті політичних в'язнів Норильська кардинально змінилася після повстання, яке відбулося 25 травня — 4 серпня 1953 р. Нова політична ситуація в СРСР, що склалася після смерті Й. Сталіна й Л. Берії, посилила нестабільність у радянських концтаборах. Засуджені за політичними мотивами чекали на полегшення режиму та перегляд їхніх справ, сподіваючись на звільнення. Амністія 1953 р. торкнулася переважно засуджених за кримінальні або побутові злочини. Масове невдоволення політв'язнів активізувало їхню підпільну діяльність. Особливістю цих повстань було те, що вперше за історію ГУЛАГу в'язні вимагали не лише поліпшення умов утримання, а й свободу.

Відомий грузинський письменник Чабуа Амiredжібі, колишній політв'язень і учасник повстання в Норильську, вважає, що «Норильське повстання було повстанням українців, литовців та кавказців проти російських імперіалістів». У травні 1953 р. в Норильськ привезли етап політичних в'язнів із Караганди (Казахстан), це був так званий карагандинський етап. Табірна влада вивезла бунтарів, що сіяли дух непокори, але саме таким чином і поширила повстанський дух у норильські табори. Ч. Амiredжібі згадує, що цей етап був добре організованою силою, надійно за-конспірованою і сповненою бійцівського духу¹⁸.

Особливістю Норильського повстання 1953 р. стало те, що у кожній із п'яти повсталих зон був свій, відмінний від інших, характер протесту, свій керівник і представницький комітет

¹⁷ Борисенко Е. . *Жизнь и деятельность заключённых Норильлага...*

¹⁸ Амiredжіби Ч. *Первый этап нашей борьбы предполагал достижение «свободы в заключении» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.memorial.krsk.ru/metuar/Kasabova/07/Amirj.htm>.*

Ескіз бараків норильських таборів
1938—1940 рр., Київ, жовтень
1988 р. Автор — В. Бабичев

політв'язнів для переговорів із владою. Але у комплексі всі вони творили одне велике повстання, кероване українцями. Комітетам в'язнів під час повстання вдавалося не лише взяти під контроль зони, але й встановити максимально демократичне правління, апелюючи до Москви та привертаючи увагу вищого керівництва КПРС до свого важкого становища. Близько 17 тис. в'язнів

1-ї, 3-ї, 4-ї, 5-ї, 6-ї зон відмовилися працювати й вимагали приїзду комісії із Москви.¹⁹

Усі члени комітетів повсталих зон розподілили між собою обов'язки: були відповідальні за інформацію, агітацію й пропаганду, роботу на кухні, бані, пральні, господарські справи, медчастини, культурно-виховну роботу. Під час повстання в табірних клубах проходили репетиції гуртків, хорів, працювали бібліотеки, відбувалися концерти, організовувалися спортивні змагання. Відомо, що в 4-й зоні шість разів із успіхом пройшла вистава «Назар Стодоля» Т. Шевченка, яку в'язні готували ще до початку повстання²⁰. Комітети повсталих табірних відділень Норильська стали водночас законодавчими й виконавчими, охоронними й каральними органами. Особливо чітко була поставлена в таборах під час повстання охорона порядку, особливо у 1-му і 3-му табірних відділеннях, зокрема, 3-й табір був поділений на чотири дільниці, призначено понад 80 осіб старших секцій, бараків, ділянок, вказані місця цілодобових постів і патрулювань. Такій дисципліні дивувалася навіть адміністрація²¹.

¹⁹ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ) — Ф. 9413 (Тюремный отдел Министерства внутренних дел СССР. 1938—1959). — Оп. 1. — Д. 159 (Материалы о ликвидации массового неповиновения в Горном лагере МВД, 28 мая 1953 г. — 20 января 1954 г.). — Л. 163—164.

²⁰ Грицяк Євген. Спогади. 20 січня 2004 р. Оригінал, автограф (з приватного архіву Л. Бондарук).

²¹ Грицяк Є. Из-за ґрат // Літопис Голготи України. — Т. 1. — Львів, 1993. — С. 209.

У підвалі бараку № 2 на зоні № 3 А. Ігнат'єв за вказівкою І. Воробйова організував кузню, де в'язні виготовляли холодну зброю. Колишній член УПА, засуджений у 1950 р., П. Миколайчук обладнав типографію, де виготовляв листівки, які в'язні повітряними зміями розкидали над Норильськом. У документах збереглися основні тексти листівок: «Нас розстрілюють і морять голодом! Ми добиваємося виклику Урядової комісії. Ми просимо радянських громадян допомогти нам — повідомити Уряд СРСР про сваволю над в'язнями в Норильську. Каторжани 3 табірної відділення»; «Солдати військ МВД! Не допускайте пролиття братської крові! Хай буде мир, демократія і дружба народів! Каторжани Горлага» та інші. Листівки інформували населення і про переговори з комісією, часто в'язні свої послання у них викладали віршами²².

До приїзду комісії з Москви комітети в'язнів кожного повсталого табірної відділення Норильська приготували ряд вимог. Історик А. Макарова зауважила, що виховані системою багаторічного терору, звиклі до повного безправ'я, старі табірники обережно радили просити. Але з перших днів страйку перемагав настрої-запал «західників» — мешканців балтійських республік, західних областей України й Білорусі, які несли в собі почуття людської гідності, християнську віру й демократичну переконаність: вимагати має право кожна людина²³. «Ми успішно скористалися з нагоди. Вперше перед московською комісією поставили ряд ультимативних вимог. Ми не просили Москву змилюватися над нами, не благали, а вимагали і не тільки стосовно себе. Ми вимагали заміни усієї нелюдської системи гноблення і застерігали, що продовження політики терору неможливе, що ми будемо боротися проти цієї системи усіма доступними методами. І це наше застереження не залишилося порожнім звуком. Усі учасники повстання були готові до здійснення тактики непокори», — згадує Є. Грицяк²⁴.

²² ГАРФ. — Ф. 8131 (Прокуратура ССРСР. 1924—1991). — Оп. 32. — Д. 3025. (Представления и письма в МВД и МГБ ССРСР, ГУЛАГ и Тюремное управление МВД ССРСР по вопросу нарушения законности режима и условий содержания заключенных в местах заключения, 27.03.1953 г.—5.02.1954 г.). — Л. 86.

²³ Макарова А. Норильское восстание... — С. 81.

²⁴ Грицяк Є. Не просити, а вимагати / Євген Грицяк // Українці в Архіпелазі ГУЛАГ. — Чернівці, 1999. — С. 39.

Панорама Норильська на початку
1940-х рр.

Однакових вимог у всіх повсталих не було, але вони схожі, що пояснюється важкими умовами існування в'язнів у концтаборах і бажанням змінити політику репресій у СРСР. Ув'язнені вимагали для себе не просто елементарних людських прав, а повної зміни жорстокої табірної системи пригноблення особистості й волі. «Геть каторгу! Геть концтабори, культурно названі Горлагом!» — так завер-

шувався текст вимог у 1-й зоні²⁵. Загальними для всіх були вимоги: переглянути справи політв'язнів щодо законності звинувачень і винесених вироків; звільнити засуджених малолітніми; дозволити побачення з рідними; писати листи щомісяця, а не два листи на рік; скоротити робочий день; зняти номерні знаки з одягу політв'язнів; поліпшити харчування й умови праці; притягнути до кримінальної відповідальності конвоїрів, які розстрілювали політв'язнів; не закривати на ніч бараків у табірній зоні; скасувати покарання, вивести на батьківщину іноземців, не притягати до відповідальності страйкарів²⁶.

Влада пішла на переговори з повстанцями, але виконала лише невелику, найлегшу для себе частину їхніх вимог, щоб показати прагнення піти назустріч, а коли бунтарі заспокояться — зламати опір²⁷. Для придушення Норильського повстання було зосереджено великі сили й засоби: об'єднали свої зусилля «червонопогонники» і «синьопогонники» — охорона виправно-трудового табору й Горного табору, яких спеціально для цієї акції привезли в Норильськ. Повстання було придушене в кожній зоні окремо за конкретним сценарієм. Найдовше протрималася 3-тя каторжанська зона, куди ввели сім автомашин із озброєними солдатами. За офіційними даними, загальна кількість загиблих при придушенні

²⁵ ГАРФ. — Ф. 9413. — Оп. 1. — Д. 159. — Л. 165.

²⁶ Там само.

²⁷ ГАРФ — Ф. 8131 — Оп. 32 — Д. 3025. — Л. 125.

Норильського повстання складала приблизно 100—150 осіб²⁸. Решту повстанців розсіяли по різних тюрмах та концтаборах, що привело до поширення у них руху опору, лідерами якого також були українці²⁹.

Повстання політичних в'язнів у Норильську поєднало різні форми протесту — голодування, відмова від роботи, бунт, озброєне повстання. Через велику кількість учасників повстання, складний характер подій, а також широкий розголос Норильське повстання стало відоме, а отже й популярне серед в'язнів інших таборів. Політичні вимоги ув'язнених згодом таки були частково виконані: через півроку ліквідували Особливу Наряду, розпочався перегляд справ політв'язнів, зібрані для відправлення за кордон іноземці, вивезені інваліди та інші. Норильське повстання довело, що навіть у найважчих умовах пригноблення можна боротися з тоталітарним режимом. «Нікого не можна було вгамувати, в'язні почали вимагати полегшень — і влада вимушена була хоч частково, але виконати те, що люди гадали. І для мене це в якійсь мірі — еталон вільної людини, людини, що відірвалася від каторги й побачила, що з цією владою можна воювати», — зазначає у спогадах один із керівників Норильського повстання Степан Семенюк³⁰.

Норильське повстання довело, що навіть у найважчих умовах пригноблення можна боротися з тоталітарним режимом не методами терору, а легальними методами колективного протесту. Свідченням цього стало те, що ідеї повстання отримали підтримку серед великої кількості ув'язнених, які відкинули багаторічний страх перед каральною системою. Унаслідок повстання було пом'якшено режим утримання політичних в'язнів, зменшилася кількість робочих годин. Під час ліквідації Горлагу в 1954 р. в Норильськ приїхала комісія для перегляду справ політв'язнів. У 1955—1956 рр. звільнення прийшло до абсолютної більшості колишніх в'язнів Горлагу, а після XX з'їзду КПСС цей процес було завершено. У 1956 р. Норильлаг як концтабір був ліквідований, а нікелевий комбінат перейшов на вільнонайману робочу силу.

²⁸ Макарова А. *Норильское восстание...* — С. 101—102.

²⁹ Там само. — С. 96.

³⁰ Семенюк С. *Спогади. Червень 1998 р., травень 2001 р., лютий 2008 р. Оригінал, автограф (з приватного архіву Л. Бондарук).*

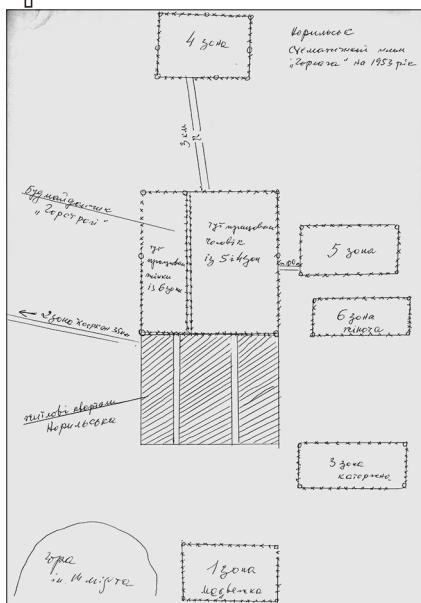

Схема Горлагу в 1953 р., складена
Євгеном Грицяком

За період існування конц-табору з 1935 по 1956 рр. через нього пройшло 274100 засуджених, збереглися справи на 15806 осіб, померлих в ув'язненні³¹. Ці цифри історики вважають мінімальними, справжня кількість загиблих досі невідома.

Норильський виправно-трудо-вий табір був найбільшим із розташованих на території Красноярського краю протягом 1930—1950-х років. Виробництво Норильського комбінату мало стратегічно важливе значення для СРСР, тому керівництво використовувало на ньому примусову працю ув'язнених у жорстоких трудових і кліматичних умовах. Людей експлуатували як безкоштовну, а потім дешево робочу силу, без належної

турботи про них. Норильський нікелевий комбінат був найбільшим постачальником ресурсів, необхідних для оборонної промисловості.

Важливо зазначити, що на будівництві Норильського комбінату використовувалася праця в основному політичних в'язнів, тобто засуджених за політичними мотивами. Серед них було близько 60 % українців, багатьох з яких було ув'язнено за причетність до національно-визвольної боротьби ОУН і УПА. Саме вони у 1953 р. стали організаторами і учасниками Норильського повстання. Норильське повстання стало приводом до руху опору політичних в'язнів в інших таборах ГУЛАГу. Найбільшими з них стали повстання у Воркуті в 1953 р. і Кенгірі (Казахстан) у 1954 р.

Силами в'язнів ГУЛАГу в період з 1930—1950-х рр. радянська тоталітарна система вирішувала чимало економічних питань. Зокре-

³¹ Зберовский, В. Люди Норильлага [Электронный ресурс]. / В. К. Зберовский — Режим доступу: <http://www.memorial.krsk.ru/Articles/Golgoфа/12.htm>

ма, було побудовано великі промислові й транспортні об'єкти: Біломорсько-Балтійський канал імені Сталіна, канал імені Москви, Волго-Донський канал імені Леніна. Перелік найбільших об'єктів чималий: ГЕС — Волзька, Жигулівська, Угличівська, Рибінська, Куйбишевська, Нижньотуломська, Усть-Каменогорська, Цимлянська тощо, Норильський і Нижньотагільський металургійні комбінати, залізні дороги Трансполярної магістралі, Кольської залізної дороги, тунелі на Сахалін, Караганда—Моінти—Балхаш, Печорська магістраль, шляхи Сибірської магістралі, Тайшет—Лена та інші. Багато радянських міст було споруджено руками політичних в'язнів, серед них — Норильськ, Комсомольськ-на-Амурі, Магадан, Дудінка, Воркута, Жезказган, Ухта, Інта, Печора, Молотовськ, Дубна, Находка. В'язні ГУЛАГу трудилися також на сільськогосподарських роботах, у добувних галузях і на лісозаготівлях. На ГУЛАГу у середньому приходилося 3 % валового національного продукту³².

У березні 2013 р. засновник російської політичної партії «Яблоко» Григорій Явлінський заявив: «Норильський нікель» — це підприємство, яке у 1935—1956 роках будували біля мільйона в'язнів Норлагу. Під час приватизації 1994—1995 років Норнікель був переданий у приватну власність декільком молодим людям. Сьогодні чистий прибуток цього підприємства складає 3,6 млрд доларів на рік. Було б корисно ухвалити закон, щоб усі, хто лишилися живими, в'язні Норлагу та їхні родичі, отримали акції з обов'язковою

*Сучасний пам'ятник жертвам
Норильська*

³² *Экономическая роль ГУЛАГа. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://bibliotekar.ru/gulag/54.htm>*

виплатою дивідендів»³³. У 2016 р. компанія Норнікель закрила діяльність Нікелевого заводу у Норильську, побудованого в 1942 р., через застаріле технічне оснащення та екологічні проблеми. Але це не знизило її прибутковий стан і позитивний вплив на російську економіку³⁴.

За всіма сучасними досягненнями ВАТ «Гірничо-металургійна компанія «Норильський нікель»» стоять невиконані обов'язки перед тими, хто у минулому його будував. Серед них понад половина були українцями. Це були люди, яким радянська тоталітарна система зламала долі, багатьом підірвала здоров'я, чимало політв'язнів загинули на будівництві. Політичні в'язні ГУЛАГу досі забуті й належно не вшановані, а багато з них навіть не реабілітовані ні владою Російської Федерації, ні владою України. Відновлення історичної справедливості потребує піднімати на міжнародному рівні питання моральної та матеріальної компенсації політичним в'язням ГУЛАГу, які ціною власного життя й здоров'я будували важливі економічні об'єкти, що зараз є важливою складовою економічного зростання Російської Федерації.

³³ Явлинский: строившие «Норильский никель» политзаключенные имеют право на акции предприятия: пресс-релиз [Электронный ресурс]. — Режим доступу: http://www.yabloko.ru/regnews/Moscow/2013/03/05_1

³⁴ Эксперты высоко оценили проект по закрытию Никелевого завода в Норильске. [Электронный ресурс]. — Режим доступу: <http://www.normik.ru/press-czentr/novosti-i-press-relizyi/novosti/ekspertyi-vyisoko-ocenili-proekt-po-zakryitiyu-nikelevogo-zavoda-v-norilске>